

JIŘÍ KRAUS

Ředitel Ústavu pro jazyk český Akademie věd České republiky, profesor Fakulty sociálních věd Karlovy univerzity v Praze. Odborník na sociolingvistiku, stylistiku, jazykovou kulturu a především rétoriku. Z knižních prací: *Rétorika v dějinách jazykové komunikace* (Praha 1981), *Úvod do stylistiky pro informační pracovníky* (Praha 1987).

Protiklady stylu

Významovému zpřesnění pojmu styl závažným způsobem brání jak odlišnost historických kontextů, tak poměrně rozsáhlá stupnice oborů, v nichž se s tímto pojmem, často dost volně a bez nároků na terminologické vymezení, pracuje. Společným jmenovatelem jednotlivých významů slova *styl* tak většinou zůstává jen jeho spojení s tvořivou lidskou činností, jak tomu odpovídá proslulý aforismus francouzského přírodovědce Buffona (1707-1788) “le style, c'est l'homme même”, *styl, to je člověk sám*.

Styl individuální a nadindividuální, styl autora a styl kolektivu

I přes svou zdánlivou průzračnost však tento aforismus často bývá interpretován mylně. Racionalista Buffon, vycházející z karteziánského nadřazení abstraktního a obecného konkrétnímu a zvláštnímu, totiž chápe styl jako charakteristickou lidskou schopnost výsledky myšlenkové činnosti uspořádat a toto uspořádání jasně a přesvědčivě vyjádřit. Je tedy třeba připomenout, že Buffonovi v žádném případě nešlo o parafrázi Senekova výroku vyzdvihujícího neopakovatelnost individuálního stylu jako *zrcadlení lidské duše*, jak to v reakci na klasicismus hlásali zejména romantikové, ale směřuje k možnosti styl racionálně analyzovat a díky tomu si jej také na základě pravidel (*praecepta*) uspořádaných do jisté soustavy (*doctrina*) nebo na základě uznávaných vzorů (*imitatio*) osvojit. Snaha chápat styl jako něco, co lze soustavným cvičením a napodobováním vypěstovat, má v evropské kultuře bohatou tradici od dob Kvintiliánových a prostoupila systém humanitní výchovy, v němž je znalost věci neoddělitelně spojena s osvojitelným uměním o věci přiměřeně komunikovat. Podstatu tohoto umění spatřují teoretikové jazyka a stylu v schopnosti “vyjádřit totéž různými prostředky” (Trost) vycházející ze staré rétorické zásady *varietas delectat*, tedy v oblasti synonymie, ale i ve schopnosti opačné - využívat opakování téhož (srov. Horatiovu poučku *haec placuit semel, haec decies repetita placebit*).

Protiklad mezi stylem individuálním a nadindividuálním zdůraznila zejména pražská funkční stylistika rozpracováním teorie stylů funkčních. Novější vývoj ukazuje, že tyto styly (umělecký, běžně dorozumivací, odborný atd.) není účelné stavět vedle sebe, ale že je lze chápat jako hierarchii vzájemných vztahů a kombinací, jejichž dynamika je podmíněna proměnami společenské komunikace i jejich technických možnostech. V porovnání s původní Havránkovou klasifikací tak diskuse o stylu z let padesátých přiznala samostatnou existenci stylu publicistického, v současné době vedou v českém jazykovém společenství četné důvody (svoboda slova, rozvoj žánrů televizní a rozhlasové publicistiky, návrat polemik do veřejného života) k vymezení samostatného stylu řečnického, který se dříve zařazoval - pokud se o něm vůbec mluvilo - jako podkategorie stylu publicistického (Jedlička) nebo odborného (Jelínek). Řečnický styl se nyní vyznačuje - alespoň u svých nejlepších představitelů - blízkostí k podání uměleckému a esejistickému.

Bohatá vnitřní diferenciací je příznačná i pro styl odborný, v jehož vědecké variantě (zejména ve společenských vědách, ale - jak ukazuje Kuhnův pojem paradigmatu vědy - i ve vědách přírodních) se začíná více prosazovat individuální pohled na skutečnost a spolu s tím i snaha o subjektivně laděnou stylizaci. Zejména u odborného vyjadřování se také projevuje směřování funkčních stylů jednak k integraci (např. na hranici mezi stylem odborným a uměleckým stojí esej, mezi stylem odborným a administrativním cestovní zprávy o vědeckých pobytech), jednak k diferenciaci (styl vědecký, populárněvědný, učební, styl projevů společenskovědných a přírodovědných, styl textů filozofických, matematických atp.).

Vyšší mírou subjektivnosti se začínají vyznačovat i některé žánry stylu administrativního (nabídky, inzeráty), v nichž se projevuje vliv trhu, snaha o reklamu, o odlišení nebo vyzvižení prestiže firmy atd. Nově se nabízí možnost zamýšlet se nad proměnami epistolárního stylu - spolu s tím, jak je z běžného života vytlačována forma klasického dopisu, vzrůstá stylisticky zajímavá úloha počítačové korespondence, faxů, e-mailů apod. Ostatně i z této stručné úvahy nad dynamikou klasifikačních kritérií funkčních stylů vyplývá, že význam pracovním jinak užitečného termínu *funkční styl* se vyznačuje jistou empirickou vágností. To je také důvod, proč podle našeho názoru může tento termín ustupovat exaktněji uchopitelnému pojmu styl *žánrový*.

Zkoumání protikladu mezi stylem individuálním a nadindividuálním je poznamenáno i výsledky prací neolingvistického směru (Vossler, Spitzer) obsahujícího výklad v období romantismu vzniklého pojmu *styl národního kolektivu*. V tomto případě se styl chápe jako produkt národní kultury a zkoumá se jeho závislost na specifických rysech národního jazyka. Současná lingvistika (etnolingvistika,

kontrastivní textová lingvistika, kontrastivní rétorika) se k tomuto pojmu vrací v souvislosti se zkoumáním národní a kulturní specifičnosti některých žánrů zejména vědecké, publicistické a rétorické komunikace.

Záměrnost - nezáměrnost

Rozpor obou zásadně odlišných interpretací Buffonova výroku, z nichž jedna chápe styl jako nezbytný příznak svobodného lidského konání, zatímco druhá vyzdvihuje jeho individuální, neopakovatelné rysy, v sobě zároveň zahrnuje i rozpor mezi záměrností a nezáměrností stylu. Chápeme-li styl jako výsledek dvou jednotících činností - volby a uspořádání tvárných (jazykových, kompozičních, tematických) prostředků v díle, pak se nabízí otázka, v jaké míře tu jde o vědomý výběr a vědomý akt uspořádání nebo v jaké míře je styl příznakem, indexem, výsledkem autorské stylizace a schopnosti autora vyjádřit určitý myšlenkový obsah. Na výslednou podobu diskurzu má totiž rozhodující vliv sémiotická orientace sdělování, to je jak autorova osobnost (a osobitost), tak spolu s ní souhrn respektovaných nebo mimovolně působících činitelů vyplývajících ze sdělného prostředí. Tyto činitele mohou mít povahu objektivní (funkce sdělení, protiklad spontánnosti a připravenosti, psanosti a mluvenosti, přímého a zprostředkovaného kontaktu mezi autorem a příjemcem sdělení, charakteristiky vyplývající z konkrétní situace sdělování, složení auditoria atp.) nebo subjektivní (věk, pohlaví, zkušenosti, vzdělání, postoj k tématu, temperament, nálada apod.). Zobecněním vlivu těchto stylotvorných činitelů vznikají tzv. styly objektivní (styly projevů písemných, mluvených, styly generační, styly feministické komunikace atd.) Styl konkrétního textu se tak stává výsledkem mnoha voleb a motivací, v nichž se uplatňují preference objektivně podmíněné i čistě individuální.

Uvažujeme-li o pojmu styl jako o kategorii sémiotické, můžeme jeho konstituování klást do oblasti autorského záměru (cílem stylizace je obrátit pozornost na znak sám), ale také do oblasti interpretace znaku (jazykového prostředku, textu apod.). Z tohoto hlediska např. může teritoriální dialekt nebo text časově vzdálenějších období nabývat nezřídka velice markantních stylových hodnot při čtení nebo při poslechu, i když autorovy stylizační záměry s touto skutečností nepochybně nepočítaly. Podle Tyňanova se tak "literární fakt" jedné epochy mění v běžný jazykový prostředek epochy jiné a naopak. Proto je na místě chápat styl jako fenomén historický, sociální i funkční. V souvislosti s tím se také národní jazyk jeví jako hierarchická struktura funkčních stylů, měnící se v průběhu historického vývoje (M. R. Mayenowa).

Styl jako vlastnost diskurzu a styl jako inherentní příznak jazykového prostředku

Styl připisujeme jednak hotovému jazykovému projevu, jednak dílčím jazykovým prostředkům. Podle toho se o stylu mluví na rovině textové jako o imanentní vlastnosti diskurzu (“Stil kann nur als Gesamteigenschaft eines geschlossenen Werkes beschrieben werden”, Spillner), nebo na rovině jazykového systému jako o vlastnosti prostředků k vytváření textu sloužících. Tyto stylové příznakové prostředky (Enkvistovy *style markers*) mohou být s funkcí diskurzu v souladu, pak se mluví o *funkční stylové vrstvě* (tou je např. odborné názvosloví ve vědeckém nebo administrativním sdělování), nebo v protikladu (pak obvykle dochází k jejich stylovému přehodnocování). O potřebě zabývat se zkoumáním stylových vrstev se zmiňuje Jules Marouzeau ve svém požadavku, aby místo monografií autorských vznikaly monografie stylových jazykových prostředků. Nejvíce pro poznání těchto prostředků přinesly klasické rétoriky a poetiky (např. Fontanierovo zevrubné zpracování tropů a figur ve francouzštině období klasicismu, Lomonosovova rétorika, Jungmannova *Slovesnost*) a moderní slovníky uváděním stylových charakteristik lexikálních jednotek.

Gnozeologické a výrazové aspekty stylu

Od dob Kvintiliánových se nejvýše hodnoceným požadavkem na styl stává jeho přiměřenost, průzračnost, jasnost, v terminologii Jungmannovy *Slovesnosti* (1846) *světlost*. Programovým se tento požadavek stává pro estetiku francouzského klasicismu (Lamyho, Fénelona, Bouhourse, Rollina, Dubose) i pro vlivné práce jejich skotských vrstevníků (Adama Smithe, Hugh Blair, George Campbella). Účelem stylu je podle těchto autorů, aby stylizace (*ars*, dovednost vhodně se vyjádřit) co nejvíce, nejzřetelněji, nejprůzračněji, posílhovala přirozený stav věcí (*natura*). Sám tento stav věcí (způsob vidění světa) jako východisko stylizace je ovšem již výsledkem jistého kultivování, uspořádání a hierarchizace. Styl pak není pouhou ozdobou řeči, ale odrazem a výsledkem poznání, logického myšlení a citu, metafora v tomto pojetí je důkazem hlubšího, ostřejšího pohledu na svět, zásahem do označující funkce znaku. Podle Jungmanna “světlost slohu jest ona jakost, kteréž pomocí čtenář nebo posluchač pravdu poznává ... Nejlepší pramen jest sama mysl člověka, pak úplná známost věcí a jazyka. Čím kdo světleji myslí, tím světleji píše a mluví... Vady světlosti jsou temnost, dvojsmyslnost, zmatenost”.

Protikladem gnozeologického přístupu je chápání stylu jako doplňkové nadstavby nad základním věcným a gramatickým významem výrazu (*verborun exornatio*, Kvintilián; an addition to a central core of thought and expression; Enkvist, une sorte de valeur sur- joutée, Lorian), která je schopna vyjádřit estetické, expresivní nebo funkční vlastnosti výrazu a která tak omezuje možnosti jeho užití na určité oblasti sdělování. Podle Kožinové se stylové zabarvení výrazu ovšem spojuje s jeho sémantickou modifikací, a tedy i s vágností hranic mezi významem konotativním a denotativním.

Deskriptivní a normativní pojetí stylu

Stylistika, rétorika, poetika a teorie jazykové kultury jako obory, pro něž je pojem stylu nezbytným východiskem zkoumání, jsou daleko víc než sama lingvistika poznamenány normativností. Zejména v případě lingvistiky normativnost není ovšem vždy diktována jenom záměrem autora gramatických či jiných příruček. Daleko více totiž vzniká jako produkt čtenářského návyku vypěstovaného více než dvoutisíciletou tradicí vnímat poučení o jazyce a stylu nikoli jako popis a analýzu, ale jako návod. Výraz *styl* tak nezřídka vystupuje jako synonymum k axiologickému spojení *dobrý styl*, *náležitý styl*. Zvláště rétorika se tohoto hodnotového přístupu nezbavila téměř nikdy, jakkoli mnohé uváděné ilustrativní příklady svědčí o bystrém pozorovacím talentu autorů rétorických příruček a stávají se nepřímým dokladem reálné komunikace daného historického období (srov. např. Tacitův *Dialog o řečnících* nebo Blahoslavovy *Vady kazatelů*).

Styl jako odchylka a deformace

Vymezení stylu prostřednictvím aktualizující odchylky od jisté normy nebo hypotetického neutrálního základu, odautomatizování (porušení schématu) určitého výrazu nebo projevu (Mukařovský), se zakládá na kritériích kvalitativních nebo kvantitativních (statistických, probabilistních). Zároveň lze pojem odchylky chápat ve vztazích intratextových, syntagmatických (jednotlivé textové úseky se vzájemně stylisticky liší, jeden se vyčleňuje na pozadí druhého) nebo extratextových, paradigmatických (styl si uvědomujeme díky konfrontaci se stylem textů jiných).

Díky tomu, že styl je založen na diferenci a na specifickém opakování prvků různých jazykových rovin, sehrávají v jeho poznání důležitou úlohu i statistické metody, a to jednodušší (zjišování frekvenčních výskytů jazykových nebo

tematických jednotek) nebo náročnější (testování hypotéz, metody mnohoměrné analýzy, aplikace probabilistních modelů apod.).

Závěrečná poznámka o stylistice

Proměny a protiklady stylu se odrážejí i v proměnách stylistiky (v daném případě přesněji lingvostylistiky) i v jejím dávnějším i současném hledání vztahů k oborům bližším i vzdálenějším, jako jsou poetika, rétorika, teorie spisovného jazyka, sémiotika, psychologie, sociologie, hermeneutika aj.

MARIE KRČMOVÁ

Docentka Masarykovy univerzity v Brně. Specialistka v oboru stylistiky a dialektologie; zabývá se především současnou situací češtiny na Moravě, ale věnuje pozornost i jazyku a stylu uměleckých textů. Autorka mj. monografie *Běžně mluvený jazyk v Brně* (Brno 1981), spoluautorka *Stylistiky češtiny* (Praha 1990).

Pojetí stylu a stylistiky

Stylistika byla, je a zřejmě i nadále bude disciplínou s velmi širokou náplní. Pro konkrétní badatelskou práci je však nutno určitý přístup zvolit. Domnívám se, že i v současné době je možno za nosné pokládat pojetí, v němž je styl chápán více méně tradičně jako výběr a uspořádání jazykových prostředků v textu, které je (v rámci možností, které jazyk v dané etapě dává) reakcí na subjektivní i objektivní podmínky komunikace. Stylistika pak je především naukou o zákonitostech procesu stylizace, jež poznáváme z jeho výsledků, stylů jednotlivých textů, které jsou podrobovány analýze. Vedle toho je i naukou o možnostech, které konkrétní jazyk pro stylizaci dává. Jde o dva komplementární pohledy: v konkrétní práci preferujeme často jen jeden z nich, další však nepouštíme ze zřetele, nebo tvoří pozadí analýzy.

I když východiskem stylistických analýz jsou jednotlivé jazykové komunikáty, mluvené i psané, není vhodně zužovat stylistiku jen na konkrétní realizace, tedy odsouvat ji do oblasti parole. Schopnost vnímat styl jednotlivého komunikátu nebo samostatně stylizovat je totiž součástí jazykové kompetence podobně jako kompetence gramatická a osvojuje se tak jako ona procesem založeným na zobecňování jevů a faktů poznanych pasivním a aktivním kontaktem s nejrůznějšími řečovými projevy, který probíhá od raného dětství. Rozdíl je jen v tom, že přece jen prostší